

ERKÖLCS ÉS KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNY

A tudósok és technikusok felelőssége a huszadik század harmadik évtizedétől kezdve a modern kultúra egyik kulcskérdésévé vált. A tudomány és a technika fejlődése ugyanis odáig jutott, hogy maga ez a fejlődés vált problémává. Egy évszázaddal korábban még azok a legszélsőségesebb értelmiségiek is, akik kétségbe vonták minden akkori intézmény létjogosultságát, visszariadtak attól, hogy a tudományt is bírálják. Az olyan orosz nihilisták, mint Piszarev és tanítványai, szembefordultak minden hagyományos értékkel: nemcsak az idealista filozófiával, a vallással és a keresztény erkölccsel, hanem az állammal és a családdal is. Meggyőződésük volt, hogy minden rossz forrása a zsarnokság és a tudatlanság, amelyek közül az elsőt majd elsöpri a forradalom, a másodikat pedig a tudomány segítségével kell legyőzni. Turgenyev *Apák és fiúk* című művének hősei hittek abban, hogy a jövő társadalmában a tudomány megold minden kérdést. Ez az optimizmus ma már nem létezik. Manapság még azok a fiatalok is, akik nem szükségszerűen lázadók és még kevésbé nihilisták, hajlanak arra, hogy magát a tudományt is problematikusnak tekintsék. Kétségtelen, hogy a felvilágosodás szelleme még él és a legerősebb az összes áramlatok közül. Ideológiai alapja a tudományba és végső eredményeibe vetett hit, amely uralmat ígér a természet fölött, valamint anyagi bőséget és hatékony társadalmi szervezetet. Azonban növekedő szorongással érzékeljük a tudomány fejlődésének olyan következményeit, mint az emberi kapcsolatok váratlan megromlása a tudományos és technikai szempontból fejlett társadalmakban; a tudományos eredmények tisztító célokra való felhasználása, ami végül is az emberiség kollektív öngyilkosságához vezethet; az egyén elnyomása, fokozódó befolyásolhatósága (fokozódó befolyásolhatóságának növekvő lehetőségei); a tudósok, módszereik és felszerelésük tömeges felhasználása elnyomó célokra; a fogyasztás beteges révülete, ami egyidejűleg a nélkülözhetetlen erőforrások tékozlását és a természeti környezet helyrehozhatatlan szennyeződését idézheti elő.

Ez az új helyzet késedelem nélküli állásfoglalást követel a tudomány művelőitől. [...] Vagy elfogadják az elidegenedést a dolgok természetes állapotaként, és továbbra is hajlandók éles határvonalat húzni az alkotás felelőssége és az ismeretek felhasználása között, vagy pedig fellázadnak az olyan információtermelők státusa ellen, akik éppen annyira nem érdeklődnek a kutatás alapvető céljai és azon szélesebb ismeretkeretek iránt, amelyekben szellemi munkájuk terméke megkapja végső jelentőségét, mint ahogy nincs beleszólásuk az illető termék felhasználásába sem.

Akik az utóbbi alternatívát követik, azoknak meg kell változtatniuk hivatásukról szóló alapvető nézeteiket egy kritikai tudomány és az annak megfelelő módszerek nevében, el kell vetniük a pozitív tudományról al-

kotott eddigi nézeteiket. Le kell mondaniuk fenntartásaikról, szakítaniuk kell hagyományos elkülönültségükkel, sőt igen komolyan szembe kell nézniük mindazokkal a kérdésekkel, amelyeket a tudományos felfedezések emberellenes célokra való felhasználhatósága vet fel.

Azok a tudósok viszont, akik kitartanak a korábbi nézetek mellett, elsáncolhatják magukat a munkamegosztás valamely szűk területén, elháríthatják magukról a felelősséget azzal, hogy tudományos objektivitás és elkötelezettség kizárja egymást. Egyszóval, megbújhatnak a mögött az érvelés mögött, hogy az olyan kutatás, amely erkölcsileg nem semleges és nem mentes bármilyen értékrendszerhez való viszonyulástól, nélküli a tárgyilagosságot, és szükségszerűen ideológiai jelleget ölt.

Ez a felfogás nem túlságosan régi. A XIX. század végéig az a nézet uralkodott, hogy a tudományos kutatás egyik jogos funkciója kritikailag értelmezni a valóságot. Az értelmezés végső kritériumát két filozófiai fogalom alkotta. Az egyik az ember természeti rendjének és természeti jogainak eszméje. Ez az eszme az ókori sztoicizmus hagyatéka, és különösen a tizenhetedik és tizennyolcadik században fejlesztették tovább (Bodin, Grotius, Althusius, Hobbes, Leibniz, Kant). A másik, a haladás eszméje újabb keletű: a felvilágosodás századában született, és a XIX. század uralkodó eszméjévé vált. A haladás eszméje lehetővé tette a kritikai álláspontot a gazdaság, a politika, a jogrend akkori helyzetével szemben. Igaz, hogy ezek az eszmék ködösek voltak, és naiv, töredékes vagy ellenőrizhetetlen feltevésekből indultak ki. Nemcsak a bírálatot, hanem az apológiát is elősegíthették, amikor például a kapitalizmust az emberi természetnek leginkább megfelelő rendnek tekintették, amely a leggyorsabb haladást teszi lehetővé. Ugyancsak ez az oka a fentebb említett eszmékkel szembeni erőteljes visszahatás megjelenésének is. Vagyis annak a határozott szándéknak, hogy a tudományból száműzzenek mindenfajta értékítéletet, és a társadalomtudományi kutatást konkrét helyzetek leírására és értelmezésére korlátozzák. Ez részben az igényesebb módszertani rigurozitás eredménye. Ugyanakkor kifejezi azt a konzervatív törekvést is, amely meg kívánja fosztani a társadalombírálatot minden tudományos megalapozottságtól, s az értékelés, a tervezés, az alapvető döntések gondját és jogát a politikának akarja fenntartani. Azonban a természeti rend és a haladás problematikussá vált fogalmait nem helyettesítették más normatív kategóriákkal.

A harmincas és negyvenes évek uralkodó filozófiai áramlata, a logikai pozitivizmus minden értékítéletet kognitív jelentőségtől megfosztott affektív kifejezésnek tekintett. Ennek folytán elszakította a filozófiát az élő társadalmi problémáktól, s az nem tölthette be az előrelátás, a kritika, a tájékozódás eszközünek szerepét. Az így értelmezett filozófia a nyelv logikai struktúrájának tanulmányozására korlátozódott.

Ezzel szemben a tudomány feladatának bizonyos adott és empirikusan megfigyelhető jelenségek tanulmányozását tekintették, ami legfeljebb bizonyos szabályosság megállapítását és ennek alapján bizonyos jelenségek feltehető bekövetkezésének extrapolálását teszi lehetővé. Ez a felfogás alapvetően irracionálisnak, tehát elvetendőnek nyilvánított minden szükségletet, érzelmet, erkölcsi normát érintő értékelést.

Bizonyos történelmi körülmények között és bizonyos korszakokban a tudomány erkölcsi semlegességének ilyen hangoztatása haladó tényező

lehet. Max Webernek igaza volt, amikor azt állította, ha korlátozzák a kutatás és az oktatás szabadságát, az etikai semlegesség a tudós becsületének és méltóságának mentsvára lehet, mivel lehetővé teszi, hogy elhárítsa magát a vezető körök erkölcstelen célkitűzéseitől. Az ilyen helyzetekben és ilyen értelemben az értékrendszertől mentes tudomány haladást szolgáló, demisztifikáló szerepet tölthet be. Ezzel együtt, úgy tűnik, hogy pillanatnyilag napjainkban a fő társadalmi veszélyt az a szellemi vákuum jelenti, amelyet a hatalomba és a sikerbe vetett hit, a fogyasztás ideológiája, a hatékonyság morbid révülete igyekszik betölteni, társulva a célkitűzések racionalitása és humanitása iránti végzetes közömbösséggel. Az ilyen történelmi helyzetben, az ilyen szellemi légkörben az etikai semlegesség elve inkább misztifikáló, az adott rendszert fenntartó szerepet játszik.

Az ilyen, minden erkölcsi értékre való hivatkozástól mentes tudomány a hosszabb távlatú projekcióval szembeni közömbösségével, minden gyökeres társadalmi változásban való tamáskodásával tulajdonképpen fokozza és erősíti az elidegenedett hatalmat, a természeti és történelmi folyamatok uralmát az adott történelmi struktúrában. A „tisztá“ pozitív, atomizált ismeretet mindig lehetséges úgy elfogadni, értelmezni és felhasználni, ahogy az az uralkodó elitnek leginkább megfelel. Az olyan társadalom, amely előnyben részesíti ezt a tudományt, az ilyen tudományt, valójában megfosztja magát saját kritikai öntudatának lehetőségétől.

Tulajdonképpen már maga az értékrendszertől független tudományos kutatás fogalma is félrevezető. Minden társadalomtudományi kutatás bizonyos értékekkel és normákkal operál. A kérdés csupán az, hogy ezek milyen értékrendszerhez tartoznak. A tudományos módszer elválaszthatatlan bizonyos megismerő értékektől. Nem lehet szabad olyan értékelemektől, mint a fogalmi apparátus világossága, pontossága, hajlékonysága, termékenysége, magyarázó ereje, a következtetések helyessége, az elméletek verifikálásának és alkalmazásának lehetősége. A tudományos módszerek közül egyesek kiegészítik egymást, de nem feltétlenül összeegyeztethetők. A választott módszertől függ az, hogy melyiket tekintjük elsődlegesnek. Ahhoz, hogy eldönthessük, melyik módszer a jobb: az analitikus módszer, a fenomenológia vagy a dialektika, hogy az empirizmust, a racionalizmust vagy az intuíciót válasszuk-e, hogy a magyarázás vagy a megértés a célravezetőbb, ahhoz nem elég a nyelv egy bizonyos típusához folyamodnunk, nem elég adott ismeretelméleti és lételméleti premisszákat elfogadnunk, vagyis adott gondolkodásmód mellett elköteleznünk magunkat, hanem arra is szükség van, hogy bizonyos kognitív értékeket más értékek fölé helyezzünk.

A társadalomkutatók elméleti és módszertani kiindulópontjai a megismerő értékek mellett — akármilyen semlegesnek nyilvánítsák is magukat — mindig tartalmaznak nem megismerő, nem tudományos értékeket is. Így például a funkcionista szociológusok a társadalmat stabil rendszernek tekintik, amelyben az egyes részek jól integrálódnak, s mindegyik rész a saját meghatározott funkciójával hozzájárul az egész rendszer fennmaradásához. A rendszer jó funkcionálása attól függ, hogy van-e konszenzus a rendszer alapvető értékeit illetően. A társadalom rendje tehát

lényeges feltétele a rendszer hatékony működésének. Minden, ami ettől eltér — diszfunkcionális és szabálytalan.

A marxista szociológia ezzel szemben úgy véli, hogy az elidegenedett emberi tevékenységről a szabad emberi tevékenységre való átmenet, az osztálytársadalomról az osztály nélküli társadalomra való átmenet korszakában vagyunk, ahol a társadalom minden elemét többé-kevésbé az instabilitás és a dezintegrálódás tendenciája jellemzi, ahol az intézmények nyilvánvalóan diszfunkcionálisak, és az egész átmeneti szakaszt ellentmondások és maga az osztályharc jellemzi. Egy beteg társadalommal szembe fordulni — nem feltétlenül patológikus jelenség, ellenkezőleg, egyenesen forradalmi jelenség, és az egészséges fejlődés jele. Nyilvánvaló, hogy az adott társadalom egész értékrendszerével való szembe fordulás két homlokegyenest ellentétes esetével számolhatunk.

A funkcionalizmus, amely a stabilitást, a harmóniát hangsúlyozza, a fennálló társadalom megvédésére törekszik. Ezzel szemben a marxizmus a társadalmi struktúra forradalmi átalakításának elkerülhetetlenségét hirdeti, cáfolja a fennálló rend legitimitását, azt igyekszik kimutatni, hogy az érvényesülő értékrendszer tételeinek jó része nem általános érvényű, nem egyetemes emberi jellegű, hanem bizonyos uralkodó csoportok szükségleteit, érdekeit fejezi ki. Az értékrendszer egyes elemei csak bizonyos egyének számára és csak meghatározott feltételek között tekinthetők értékeknek. Kifejezetten vagy impliciten feltétel nélkül védelmezni őket összeegyeztethetetlen a tudományos tárgyilagossággal és egyetemességgel. Ezen felül a tudósok mint egyének egy adott ország állampolgárai, valamely társadalmi csoport tagjai, neveltetésükre az érvényesülő hagyományok és társadalmuk légköre nyomta rá bélyegét. Éppen ezért a fiatal tudós nemzedék nevelésének legfőbb gondja: meghaladni a szűk kritikai szellem horizontját és megértetni a fiatalokkal, hogy a tudomány egyetemes emberi termék. Bizonyos egyetemes etikai értékek bennefoglaltatnak a tudományos módszer alapját tevő objektivitás és racionalitás fogalmában. (Geigernek igaza volt, amikor a tudományos ismeretek [Fachkönnen] és a tudományos tudat [Fachwissen] szoros kapcsolatát hangsúlyozta.

Az objektivitás megkívánja a teljes becsületességet a tudományos kutatás szakmai előírásainak alkalmazásában, minden egyéni érdek határozott kizárását, az együttműködés szellemének érvényesítését a szimbolikus tevékenység minden mozzanatában, ami nélkül nem lehetséges semmilyen kommunikáció. Továbbá feltételezi azt a szándékot, hogy elsőbbséget biztosítsunk az igazságnak a csoport iránti hűséggel szemben, és elveszünk minden „racionalizmusban gyökerező“ társadalmi-vallásos-ideológiai türelmetlenséget. A tudományos kutatás objektivitása meghatározott társadalmi feltételek között érvényesül, amelyek számos olyan érték tiszteletben tartásától függenek, mint az illető társadalom nyitottsága a világ felé, a politikai és kulturális tolerancia általános légköre (ami nem zárja ki a babonák és előítéletek ellen), az információk szabad áramlása, ami magába foglalja a közlés, a vita, az utazás szabadságát, a jogot bármilyen tudományos érdekű kérdés tanulmányozására; a tudomány autonómiája, vagyis függetlensége minden tudományon kívüli tekintélytől; olyan légkör, amelyben a tudomány csak a tudáson és az illetékességen alapuló tekintélyt ismeri el, és amely a társadalom egyedüli elitjeként a szellem és az izlés elitjét ismeri el.

Ezzel szemben a tudományos kommunikáció akadályozása, bármekkora is az ideológiai ellenézés a versengő filozófiai állásfoglalásokkal és módszertani irányzatokkal szemben, a hatalom minden olyan monopóliuma, amely szolgáléküséget kényszerít a tudományos kutatásra és a tudományos kiadványokra, mérhetetlenül árt az objektivitásnak, és a tudományos munka általános hanyatlásához vezet.

Van az objektivitásnak még egy társadalmi feltétele, amely még inkább „leleplezi“ az objektivitás kapcsolatát a humanizmussal. Amikor a tudományos kutatás egy kisebb csoport privilégiumává és a társadalmi munkamegosztás a tudósok szigorúan elhatárolt szakterületévé válik, az „objektivitás“ kifejezés gyakran a szakmai közvélemény szinonimája, azt az álláspontot jelöli, amiben az illető szakterület szakemberei megegyezésre jutottak. De minthogy mind több ember válik az általános műveltség részesévé, s a szabadidő növekedésével párhuzamosan fokozódik a tudományok iránti érdeklődés, szükségszerűen gyarapodik a képzett laikusok csoportja, és az adatok és elméletek objektivitását illető ítéletek különösen a társadalomtudományok területén kritikaibbá és pontosabbá válnak.

Hasonló módon elemezhetnénk a racionalitás fogalmát is. Minden racionális magatartás értékeket mozgósít; a feladat az, hogy megtalálják azt az utat, amely a legnagyobb esélyt biztosítja egy bizonyos cél elérésére. Magukat a célokat többnyire nem teszik vizsgálat tárgyává, hallgatólagosan elfogadják, zárójelbe teszik őket, ami egy értékrendszerhez való kapcsolódástól erkölcsileg semleges, instrumentális és technológiai racionalitás illúzióját kelti. Ez pedig nyilvánvalóan nem áll fenn.

Sok olyan új termék, amelyeket magas szintű racionalizált termelési technikákkal állítottak elő, nem más, mint a profit növelését szolgáló eszköz, és semmivel sem járul hozzá az emberi szükségletek jobb kielégítéséhez. A racionalitás fogalmához társuló értékek vizsgálata felveti a kérdést: mi a tudományos kutatás végső célja.

Kétségtelen, hogy a századunk során kifejtett óriási tudományos erőfeszítések bizonyos mértékig tévútra terelődtek; elhanyagolták az emberek lényeges szükségleteit, mérhetetlen tömegű anyagot s értékes emberi energiát fecséreltek el másodlagos vagy mesterséges szükségletek kielégítésére, ennek folytán pedig a tudománynak egészében szüksége van arra, hogy rendszeresen és kritikailag önmagára ébredjen, és hogy egy új humanizmus felé irányuljon.

Elméletileg az ilyen új irányvétel legfőbb problémája annak a bizonyítás, hogy a humanizmus alapvető etikai normái általános jellegűek.

Lássuk, erre milyen bizonyítékaink vannak:

Először is, a filozófia és a művelődés története igazolja, hogy a gondolkodók nagyfokú egyetértést mutatnak bizonyos alapvető értékekhez (amilyenek például a szabadság, az egyenlőség, a béke, a társadalmi igazság, a szépség stb.) való viszonyulásukban. Ez az egyezés ugyan önmagában véve még mit sem bizonyít, de feltárja az emberi élet bizonyos normáinak egyetemes jellegét.

Továbbá, a filozófiai antropológia kidolgozta az emberről szóló kritikai elméletet, az ember lényeges tulajdonságairól és valóságos szükségleteiről szóló felfogásokat, amelyekből különböző következtetések adód-

nak az értékeket illetően, beleértve az értékek hierarchiájának a problémáját is. Ez az elmélet természetesen nemcsak kognitív elemeket tartalmaz, hanem egyben normatív elemeket is. A kognitív elemek egyetemes jellegére utal, hogy léteznek latens formában egyetemes diszpozíciók (a szimbólumok használatára, a kommunikáció képességére, a problémák megoldására, az öntudatra ébredésre stb.), amelyek a fejlődés valamely pillanatában kedvező társadalmi feltételek esetén kiteljesülnek, a kedvező feltételek hiányában viszont elsorvadhatnak és eltűnhetnek.

Normatív elem rejlik impliciten a lényeges emberi képességek kiválasztásában és az igazságnak a hamisságtól és az áltértéktől való megkülönböztetésében.

E normatív elem egyetemes jellegét bebizonyítottak tekinthetnénk, ha sikerülne kimutatnunk, hogy minden normálisan fejlett személyiségnek a lét bizonyos sorsdöntő helyzeteiben megnyilvánuló értékpreferenciái és érzelmi szükségletei strukturálisan hasonlóak: nélkülözés és szenvedés, csoporttevékenység, szexuális vonzalom stb.

Harmadsorban a jelenkori humanista lélektan egyetemes emberi értékeket vezet le az olyan lélektanilag egészséges egyének tanulmányozásából, akiknek sikerült énjüket megvalósítaniuk. A lényeges módszertani kérdés itt az, hogy lehetséges operacionális meghatározását adni az egészségnek anélkül, hogy magasabb absztrakciós szintű fogalmakhoz folyamodnánk. Mi jellemzi Abraham Maslow szerint a sokoldalúan fejlett, önmagát egészségesen kibontakoztató személyiséget? Maslow a következő empirikus jegyeket sorolja fel: a világ valóság-hű érzékelése, nyitottság a tapasztalatokkal szemben, a személyiség fokozottabb integrációja, több spontaneitás, markánsan megnyilvánuló identitásérzés, fokozottabb objektivitás, az alkotó képességek kibontakozása, a konkrét és elvont összekapcsolásának képessége, a jellem struktúrájának demokratizmusa, szeretetre való készség stb. (Abraham Maslow: *Toward a Psychology of Being*. New York, 1968). Az elmebeteg szellemi állapotát ezzel szemben az egyéniség szétesése, a szervezet egészének homeosztázisa jellemzi. A humanista pszichológusok, amennyiben ebből a nézőpontból vizsgálódnak, azt a kérdést: „Milyeneknek kellene lenniük az emberi értékeknek?” — a következő, inkább a valóságra irányuló kérdéssel helyettesíthetnék: „Melyek az egészséges személyiség értékei?”

E három megközelítési mód — a történelmi, a filozófiai és a pszichológiai — globálisan vizsgálva lehetővé teszi, hogy a kritikai társadalomtudomány egyetemes humanista alapjáról beszéljünk.

Ezekből az általános megfontolásokból adódik az, hogy a társadalomtudományok szakemberei előtt legalább három lehetőség áll: a) egy adott társadalom hivatalos ideológiájának képviselői legyenek; b) igyekezzenek kutatásaikat kizárólag kognitív normákra támaszkodva végezni, s háttérbe szorítani minden etikai elvet vagy minden gazdasági, politikai és kulturális törekvést; c) a jelenségek kritikai megközelítésére vállalkozni — egyetemes, humanista szempontból kiindulva.

[...] Egyetlen tudós sem bújhat ki a felelősség alól. Az atombomba előállítás, a tudományos munkával való visszaélésnek történelmileg legkatasztrofálisabb esete nyomban „kihívta” a kor legkiválóbb tudósainak válaszát. Emlékezzünk csak Einstein és Szilárd Leó leveleire, Franck 1945. július 17-i jelentésére a Szenátushoz, az Egyesült Államok elnökéhez in-

tézett kérvényekre, majd később a Pugwash-mozgalomra és a tudósok fokozódó részvételére a béke- és környezetvédelmi mozgalomban, az Egyesült Nemzetek és az UNESCO különböző kulturális akcióira. Olyan kritikai tudat van kialakulóban, mely fokozatosan túllépi a nemzetek, fajok, osztályok, vallások határait, s egyetemes emberi álláspontra emelkedik.

Ennek az új és spontán intellektuális egyetemességnek egyik legismertebb megnyilvánulását a Bertrand Russell és Albert Einstein által aláírt első pugwashi nyilatkozatban találhatjuk: „Nem mint egyik vagy másik ország, világrész vagy hit tagjai szólalunk meg, hanem mint emberi lények, mint a fennmaradásában veszélyeztetett emberi nem tagjai. A legtöbben közülünk semleges érzelműek; de mint emberi lények nem feledkezhetünk meg arról, hogy ha a Nyugatot és a Keletet egymással szembeállító viszályokat mindenki számára kielégítően kell rendezni, legyen az kommunista vagy antikommunista, ázsiai, európai vagy amerikai, egyáltalán nem szabad ezeket háborúval megoldani... Felhívásunkat mint emberi lények intézzük más emberi lényekhez. Jusson eszetekbe humanitásokat, s feledkeztek meg minden másról.“ (Russell—Einstein: *Appeal for the Abolition of War*. Sept. 1955. The Atomic Age, 1963.)

Sok tudóst zavar ez a hivatkozás az egyetemes humanizmusra, és nem ok nélkül bizalmatlankodnak. Először is, az ilyen egyetemes nézőpont az absztrakció olyan fokára juthat, hogy számításon kívül hagy minden egyéni szempontot és jogot. Igen kényelmes szellemi és erkölcsi magatartás ez, de egyben éppen ezért következtelen is, amely minden kérdésben nyilatkozik, az egyetemes és „semleges“ bíró szerepében tetszeleg, aki a peres feleket egyaránt elítéli az „emberiség“ nevében. Kétségtelen, hogy egyes sajátos szempontok inkább összeegyeztethetők az ember fejlődésének és kiteljesedésének egyetemes szükségleteivel, mint mások. Ezen felül pedig gyakorlatilag lehetetlen az ilyen egyetemes érdekeket védelmezni anélkül, hogy minden helyzetben állást foglalnánk. Egyes helyzetekben ezen elv alapján minden felet el kellene ítélni. Más esetekben aktív támogatásban kellene részesíteni azt a felet, amely ugyan saját érdekében harcol, de harcol az egész emberiségért is. Konkrét egyetemességre van szükség, s nem elvont és transzcendentális egyetemességre.

Másodsorban a humanizmust a történelemben oly gyakran ráosították a filantrópiával, a toleranciával, a könyörülettel, a jószívvel és a jócselekedetekkel, hogy számos reformátor és forradalmár nem szívesen hivatkozik rá, még akkor sem, ha univerzalizmusuk objektíve és szubjektíve kétségtelen. Az elvont univerzalizmus és a humanista tolerancia hirdetése az uralkodó hatalom ideológiája lehetne, amely ily módon törekedne semlegesíteni, az értelmetlen jóindulat vagy az egészségvédelmi és szociális akciók irányába terelni a fennálló társadalmi viszonyok radikális kritikáját és a harcos cselekvést. Valójában a konkrét, egyetemes humanista magatartásnak semmi köze az ilyen felületes és értelmetlenné tett fogalomhoz.

Az antik görög kultúrában az egyetemes, az emberi és a kritikai szempont már a kezdetektől integrált formában jelentkezett. Például Hérakleitosz szerint az ember egyéni világának börtönében él mindaddig, míg csak személyes tapasztalatára és törekvéseire támaszkodik. A gondolkodás lehetővé teszi, hogy felfogja a logoszt, a lét egyetemes struktúráját, és ily módon behatol a minden gondolkodó ember számára közös

világba. Az ember így haladja túl ősi állapotát, és tudatos lényvé válik. Platónnál, a sztoikusoknál, más antik gondolkodóknál három nagy eszme egységével találkozunk: a) a létnek egyetemes struktúrája van; b) ez az egyetemesség nincs szigorúan elkülönítve az embertől, az ember felfedezheti és magáévá teheti; c) az átmenet a fennálló egyéni állapotból a lehetséges egyetemes állapotba kritikai jellegű: az ember álomban, barlangban, börtönben él, mielőtt kritikai gondolkodása (melyben összeforr az értelem és az emóció) megengedi, hogy felébredjen, kiszabadítsa magát, valóban emberivé váljék. A fő pont, amelyben a modern humanizmus határozottan túlhaladta az antik humanizmust, az szemléletének történelmi jellege, következőképpen az a nagyobb jelentőség, amelyet az ember gyakorlati dimenziójának tulajdonít. Mint egyén az egyetemes ember az időben fejlődik: a választóvonal a tényleges emberi lény és a lehetséges emberi lény között minden történelmi korszakban különböző formákat ölt, és a bírálóknak nem pusztán az a célja, hogy felébressze az embert, hanem az is, hogy a gyakorlatban túlhaladja az ember kibontakozását akadályozó és züllését előidéző társadalmi helyzeteket. Végezetül van egy harmadik ok is, amely miatt bizonyos jelenkori tudósok visszautasítják a humanizmust még akkor is, ha annak kritikai tartalma van, vagy éppen e tartalom miatt; ugyanis egyes humanisták nem tartják tiszteletben a tudományos módszertan normáit. Sőt, határozottan tudományellenes magatartást tanúsítanak. E vonatkozásban meg kell hogy különböztessük egymástól a pozitív tudományok ellen irányuló humanista támadások két formáját, mivel indítékaik és érveik is teljesen eltérők. Az egyik támadás forrása a hagyományos humanizmus, amely mindig közömbös volt a tudás gyakorlati alkalmazásával szemben, s a hatékonyságot nem tekintette értéknek, amelynek forrását az antik görögök munka iránti magatartásában fedezhetjük fel, valamint abban a meggyőződésükben, hogy az elmélet igazi hivatása a humanitás teljes megvalósítása és nem gyakorlati célok elérése. Cicerónál a humanitás szó olyan jellegzetesen emberi tulajdonságok összességét jelöli, amelyeket a jól felfogott nevelés minden egyénben kialakíthat. Ezért volt a középkori egyetemeken, a reneszánsz idején és később a humaniorák célja az értelmi képességek kiművelése és az adott társadalom kulturális alapjainak kiépítése. Sok évszázadon át az európai társadalmak értelmiségi elitjét a humaniorák tanulmányozása formálta, azonban az utóbbiak az ipari forradalom kezdetével és a technikai vívmányok irányába fejlődő tudományok gyors növekedésével elvesztették uralkodó szerepüket. De a rivalitás egyáltalán nem tűnt el. A humanisták élesen megkülönböztetik egymástól a monothetikus és az ideografikus tudományokat. Azt állítják, hogy a társadalmat illetően nincs értelme a tudományos törvények keresésének, hogy a törvények magyarázatára irányuló módszert a megértés módszerével kell helyettesíteni, hogy a formális és kvantitatív módszerek itt terméketlenek és félrevezetőek. A „pozitivisták“ erre azt válaszolják, hogy minden igazi tudományos kutatásnak világosan megfogalmazott módszertani szabályokat kell követnie, lelkiismeretes munkára kell támaszkodnia és objektíven ellenőrizhető eredményeket kell adnia. Ezzel ellentétben a humanisták hajlanak az önkényességre, ellenőrizhetetlen szellemi képességekre (intuíció, képzelet, megérzés stb.) támaszkodni, és problematikus, szubjektív eredményeket kívánnak elfogadtatni.

A pozitív tudomány védelmezői nyilvánvalóan a tudomány töredékes és leegyszerűsített paradigmájának foglyai, akik amellet, hogy naivságot tanúsítanak az értékekkel szemben, képtelenek arra is, hogy felfogják a tudományos kutatás heurisztikus és alkotó mozzanatait. De abban igazuk van, hogy bírálják a tudományok és a humaniorák elválasztásának szándékát. Az egzakt és a természettudományok, valamint a társadalomtudományok között csak fokozati a különbség. Ahhoz, hogy egyáltalán megítélhessük egy társadalmi helyzet optimális lehetőségeit (ami a kritikai társadalomtudomány döntő eleme), a leggondosabban tanulmányoznunk kell, előzetesen, általános tendenciáinak tényleges helyzetét és legvalószínűbb fejlődését. Az ilyen konkrét tanulmány hiányában a kritikai humanista megközelítési mód veszélyesen határozatlan és pontatlan marad. Ha számításon kívül hagyjuk egy adott társadalmi helyzet törvényszerűségeit és tényeit, ezt követi azoknak a határoknak a fel nem ismerése, amelyek között egy lehetséges társadalmi cselekvésnek egyáltalán reménye lehet céljai elérésére. Annak a bírálóknak, amelyben a pozitív tudományt bizonyos baloldaliaskodó körök illetik, okai különbözők, de gyakran hibájuk a dichotomikus magatartás a humanizmus és a tudomány kapcsolatainak kérdésében. A frankfurti iskola tagjai, például Max Horkheimer, a „negatív dialektika“ nevében elutasítottak minden pozitív teoretizálást, érvelésük szerint minden pozitív elméletnek az adott rendszert támogató funkciója van. Következésképpen a dialektikus társadalmi elméletnek nem lehet más célja, mint bírálni a társadalmi valóságot és minden javasolt tudományos elméletet. Egyes egzisztencialisták vallotta hasonló érvelés szerint a valamely társadalomban érvényesülő tudományos törvényszerűségeket feltárni egyet jelent azoknak a feltételeknek a meghatározásával, amelyek között az működhetne és fennmaradását biztosíthatná, a tudománynak tehát implicite konzerváló funkciója van. Ennek az érvelésnek az ereje abban áll, hogy a legtöbb esetben valóban bekövetkező dologra hivatkozik, bár ez csupán azért történik, mivel a legtöbb tudós vállalkozik a rendszer támogatójának szerepére. Maga a tudományos módszer egyáltalán nem akadályozza meg a kutatót abban, hogy a rendszer pusztulásának a tendenciáját leíró törvényt tárjon föl. Ennek klasszikus példája az átlagos profitráta hanyatlásának a törvénye Marxnál. Valójában, a tudományos objektivitás természeténél fogva arra kötelezné a társadalomtudományok művelőit, hogy ne csak egy rendszer megmaradásának és normális működésének a feltételeit állapítsák meg, hanem azokat a feltételeket is, amelyek között minőségi változáson menne át, és egy új rendszer keletkezne. A fenti megállapítás csupán ezt jelenti: először is, a tudományos teoretizálás nem kötelezően apologetikus, másodsor, a dialektikus tudóst nem ítéli semmi kizárólag negatív kritikára. Valójában, maga a „negatív dialektika“ kifejezés félrevezető. A dialektikus gondolkodás negatív, amennyiben célja, hogy rámutasson azokra a fő korlátokra, amelyekbe egyik vagy másik rendszer beleütközik, és hogy megtalálja azok túlhaladásának az eszközeit. Ez a kettős negáció (Aufhebung) egy új rendszer kidolgozásához vezet, és a dialektikus folyamatban semmi sem akadályozza meg ezen új rendszer leírását. (Hegel ezt a stádiumot a szintézis szakaszának nevezte.) Az új rendszer megjelenése nyilvánvalóan nem állítja meg a kritikai gondolkodás folyamatát. A kritikai elmélet által megjelölt sok gondolkodási folyamat közvetít a

pillanatnyi tényleges helyzet és a vizsgált korszakban feltételezett optimális történelmi lehetőségek között. E közvetítés nélkül az optimális jövő humanista látomása egyszerű hitbéli aktus vagy remény marad. A humanizmusnak a tudományra van szüksége ahhoz, hogy túlhaladja utópikus és önkényes jellegét, vagyis a gyakorlatba vigye át elméleti törekvéseit.

Ha tehát a társadalomtudományok művelői elfogadják ezt a felelősséget, és etikailag szólva humanista álláspontot foglalnak el, nemcsak arra vállalkoznak, hogy utat mutassanak a társadalmi gyakorlatnak, hanem arra is, hogy közvetlenül részt vegyenek ebben a gyakorlatban. Elkötelezettségük jellege természetes függvénye azon kérdések természetének, amelyeket a modern tudományos fejlődés vet fel.

A legsürgősebb feladat a technológia minden jelenlegi embertelen következményének kiküszöböléséért folytatott harc az összes lehetséges eszközökkel. Ez mindenekelőtt a leszerelésért és az új, szennyeződésellenes technológia kidolgozásáért való harcot jelenti.

Általánosabb síkon a társadalomtudományok szakembereinek cselekvően kell bekapcsolódnia a tudással való visszaélés elleni harcba. Hiszen azoknak az embereknek, akiknek a tudás köszönhető, nemcsak joguk, hanem egyben kötelességük törődni annak gyakorlati alkalmazásával.

A tudással való visszaélés legrosszabb formáinak már rendelkezésünkre álló ismerete néha lehetővé teszi, hogy korán felismerjük bizonyos kutatások patológikus jellegét. Patológikusnak kell tekintenünk az embertelen célokra irányuló kutatást, amilyenek például: emberi életek pusztítása, természetes környezetünk megmérgezése vagy emberi szellemek leigázása. Ilyen kutatásban részt venni, tudván, hogy miről van szó, nyilvánvalóan erkölcsstelen eljárás. Kétségtelen, hogy bizonyos kutatások gyakorlati célja nem mindig feltétlenül ismeretes, vagy független lehet eredményeinek későbbi felhasználásától; de más esetekben ez a cél ismert vagy ismerhető. Ilyenkor a kutató erkölcsi kötelessége megtagadni kutatásainak folytatását. Csakis úgy őrizheti meg erkölcsi integritását és kerülheti el intellektuális prostituálását, ha megtagadja a cinkosi szerepet az emberiség elleni tudományos bűntények elkövetésében, az emberi jogok megsértésében vagy az ember szabadságra, fejlődésre irányuló törekvéseinek módszeres lélektani megsemmisítésében. [...]

A tudósoknak mint a tudományos és technikai ismeretek „gyártóinak“ a felelősségéhez még egy sajátos feladat társul: az őket követő nemzedékek, a „tudományos utánpótlás“ nevelésének a feladata.

Azokkal az oktatókkal, akik nem képesek többre, mint információk és technikai ismeretek közvetítésére, egy viszonylag igen közeli jövőben nem lesz mit kezdeni: az ő munkájukat az oktatógépek is elvégezhetik. Márpedig a tanulóknak és főiskolásoknak mindig is szükségük lesz arra, hogy személyes kapcsolatba kerüljenek azokkal a professzorokkal, akikről olyasmit tanulhatnak, amit egy oktatógéptől soha, mivel nem megszo-kott, programozható feladatokról van ez esetben szó.

Melyek az utánpótlásnevelés legfőbb feladatai?

1. Az oktatónak a töredékes információkat nagyobb összefüggésekbe kell beágyaznia, ki kell mutatnia azokat a kapcsolatokat, közvetítéseket, történelmi pillanatokat, azokat a társadalmi és lélektani feltételeket, amelyek érthetővé teszik a tudás geneziséét, meghatározzák a tudományok módszertanát és kihatásait a társadalmi gyakorlatra. Ezt a tágabb ösz-

szefüggésrendszert nem előre gyártott elemekből rakja össze az oktatás. A témától el lehet kalandozni. Az oktatási folyamat ugyanis dialógus. Ezt a tanár és diák közötti párbeszédet nemcsak az oktató tudásának és kultúrájának mélysége határozza meg, hanem tanítványainak sajátos érdeklődése is.

2. Az oktatónak alkotó módon kell értelmeznie a felhalmozott ismereteket. A tudást nem elég csak közvetíteni. Még akkor sem elég, ha a tudás a maga teljességében reprodukálódik is ebben a közvetítésben. Szükség van a tudást kifejező szimbólumrendszer állandó megújítására, mely csak egyéni filozófiai perspektívában válik igazán átélhetővé.

3. Az oktatónak fel kell keltenie a tanulók vagy a hallgatók intellektuális kíváncsiságát, tágitania kell szellemi látóköriket, fejlesztenie kell kritikai érzéküket. Ahhoz, hogy történelmi érzékkel rendelkező nyílt és alkotó szellemű fiatal értelmiségieket neveljen, az oktatónak a tanítványait rá kell ébresztenie arra, hogy nem elég a „hogyan tovább?“ kérdését nekiszégezni a valóságnak, azt is meg kell kérdeznünk, hogy „miért?“, „mi célból?“ és „melyek az alapvető akadályok, s hogyan küzdhetők le?“

Ahhoz, hogy jó nevelő legyen, a tudósnak eredeti személyiségnek kell lennie, nemcsak ismeretekkel és kultúrával kell rendelkeznie, hanem becsületes és jellemes embernek kell lennie, aki odaadóan törekszik eszményének megvalósítására. A tanítványai meg fogják neki bocsátani, ha kissé utópista vagy túlságosan realista. De nem fogják neki megbocsátani — és igazuk lesz — az ellentmondást gondolatai, szavai és tettei között.

Ebből adódik tehát az, hogy az az oktató, aki elhivatottságeszményének megfelelően akar tanítani, feltétlenül ki kell hogy lépjen tevékenységének szűk egyetemi köréből, s közösségi-társadalmi szinten kell hogy cselekedjék. Ez nem jelent feltétlenül a szó legszorosabb értelmében vett politikai elkötelezettséget, elég csatlakoznia valamilyen, a társadalom szellemi és erkölcsi átalakítását célzó gyakorlati kezdeményezéshez, s ezzel korunk szükségletének leginkább megfelelő új kultúra megteremtéséhez járul hozzá. Ez a közéleti tevékenység köti össze egy társadalom elméletét a konkrét gyakorlattal. A nemzet legjobbainak nagyarányú kollektív erőfeszítése szükséges ahhoz, hogy a társadalmi valóságot optimális történelmi lehetőségeinek magaslatára emeljék. Ha ez az erőfeszítés elmarad, vagy ha a legjobb tudósok megkerülik felelősségüket, vagy konformistának mutatkoznak, az illető nemzet vagy osztály aligha fogja elérni a lehetséges optimális szintet, és a stagnálás vagy hanyatlás veszélye fenyegeti.

Az oktató és a kutató kétféleképpen befolyásolhatja az alapvető társadalmi folyamatok menetét: egyrészt saját, közvetlen akciójával, másrészt közvetve azáltal, hogy azokat próbálja befolyásolni, akik majd megváltoztatják a világot. Ennek érdekében az oktatónak egyidejűleg át kell alakítania a külső körülményeket, és önmagát is meg kell változtatnia.

Ez az a tevékenység, amely véget vet a vak történelmi determinizmusnak — ez az, ami valóban méltó arra, hogy „történelemcsinálás“-nak, azaz röviden „praxis“-nak nevezzük.